

روایت نقشه‌ها از خیابان چهارباغ اصفهان

چکیده | خیابان (چهارباغ)‌های عریض و مستقیم، از جمله عناصر نمادین در تاریخ شهرسازی صفوی است که از عناصر اصلی توسعه و بهسازی شهرها در این عصر بوده‌اند. خیابان چهارباغ اصفهان توسط دوگونه کاخ شاهی، دروازه دولت و باغ هزارجریب را به هم پیوند می‌داده است. خیابان چهارباغ عباسی بین دروازه دولت و سی‌وسه پل در زمان شاه عباس اول احداث شده است.

فرضیه این پژوهش بر این اساس است که این خیابان در دوره‌های مختلف تغییراتی را از نظر کالبدی و الگوی روابط اجتماعی به خود دیده است. دستاوردهای باستان‌شناسی، متون فارسی و منابع تصویری همراه با یادداشت‌های جهانگردان اروپایی که از این خیابان دیدن کرده‌اند، مجموعه‌ای غنی را برای شناسایی این خیابان تاریخی فراهم آورده است. این پژوهش درصدد پاسخ به این سؤال است که چه تغییراتی در خیابان چهارباغ عباسی از دوره صفوی تا دوره معاصر صورت گرفته است و برای این مهم، با رویکرد توصیفی - تحلیلی به بررسی نقشه‌های تهیه شده از این خیابان در دوره‌های مختلف پرداخته است. این خیابان به هنگام ساخته شدن در دوره صفوی، واجد انسجام و همگونی بوده و بیشتر جنبه گردشگری و تفریحی داشته و خالی از اهداف و اغراض سوداگرانه و تجاری بوده است. در دوره‌های بعدی، به ویژه بعد از دوره قاجار به کاربری‌های ناهمگون تجاری، خدماتی و ... دچار شده است. امروزه کاربری تجاری، کاربری غالب در این خیابان تاریخی است.

واژگان کلیدی | اصفهان، خیابان، چهارباغ، نقشه.

جمال‌الدین مهدی‌نژاد، دکتری
پژوهش هنر گرایش معماری،
دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی.

j_mahdinejad@yahoo.com

سودابه قلی‌پور، پژوهشگر دکتری
معماری، دانشگاه تربیت دبیر
شهید رجایی.

s.gholipoor@gmail.com

بویه‌ای که دولت‌خانه در آن ایجاد شده است، محدوده تقریبی باغ تاریخی نقش جهان است (آیت‌الله‌زاده شیرازی، ۱۳۸۱: ۳). طرح شعاعی در باغچه‌های باغ‌های خرگاه و بلبل و در یک امتداد بودن ابتدا و انتهای باغ‌ها در دو جبهه شرقی و غربی خیابان از موارد دیگر در این طرح است.

در تصویر ۱، حوض مقابل باغ خرگاه، هشت‌ضلعی ترسیم شده است؛ در حالی که شاردن (Jean Chardin) در توصیفات حوض‌ها، آن را مربع و محیط آن را ۱۲۰ پا و حوض مقابل باغ بلبل و تخت را هشت‌ضلعی ذکر کرده است (شاردن ۱۳۷۵: ۱۲۰). همچنین تعداد دو ردیف درخت در این خیابان ترسیم شده است. در نقشه دیگری (تصویر ۲)، کمپفر به معرفی باغ‌های دو سمت خیابان چهارباغ اشاره کرده است؛ باغ‌های خرگاه، بلبل، مهمان‌خانه درویشان و طاووس‌خانه را

مقدمه | دسته‌بندی خیابان به ویتروئوس و توصیفات سه‌گانه او از خیابان برمی‌گردد. وی خیابان را به سه دسته حزن‌انگیز، خودمانی و افسانه‌ای تقسیم کرده است (Moughtin, 2004: 128). در شهرسازی ایرانی پیشینه خیابان به معنای راه فراخ و درازی که در آن، نهر آب و درختان باشد، دست کم به قرن دوم هجری می‌رسد. از آن پس تا زمان حمله مغول نیز شاید چنین فضایی در شهر ایرانی بوده باشد، زیرا در برخی متون، در بسیاری از شهرها مثل مرو و زرنج، از باغ‌ها و انهار جاری در شهر سخن گفته‌اند (اهری، ۱۳۸۵: ۴۹). خیابان چهارباغ اصفهان، عریض و از نظر هندسی مستقیم بوده و دو گونه کاخ شاهی را به هم پیوند می‌داده است. در زیر به معرفی و بررسی چند نقشه و تصویر از خیابان چهارباغ و هماهنگی یا تضاد بین آنها پرداخته می‌شود. نقشه‌های خیابان چهارباغ در چهار دوره صفویه، قاجار، پهلوی و دوره معاصر بررسی می‌شود. در دوره صفوی، نقشه‌ای از انگلبرت کمپفر (Kaempfer) و در دوره قاجار، نقشه‌هایی از پرسکوریاکف (Proskuryakov) و پرانورشیکف چریکف روسی (Pranovershikov Cherkf) و پاسکال کست (Pascal Coste) و در دوره پهلوی، نقشه ترسیمی دونالد ویلبر از این خیابان، نقشه سیدرضاخان و نقشه‌ای از شفقی و در پایان نقشه خیابان چهارباغ در دوره معاصر همراه با کاربری‌های آن ارائه شده است.

بررسی نقشه‌های تهیه‌شده از خیابان چهارباغ عباسی در زمان‌های مختلف

الف) دوره صفویه (۹۷۰-۱۱۷۶ ه.ش)

• قدیمی‌ترین نقشه از دولت‌خانه اصفهان

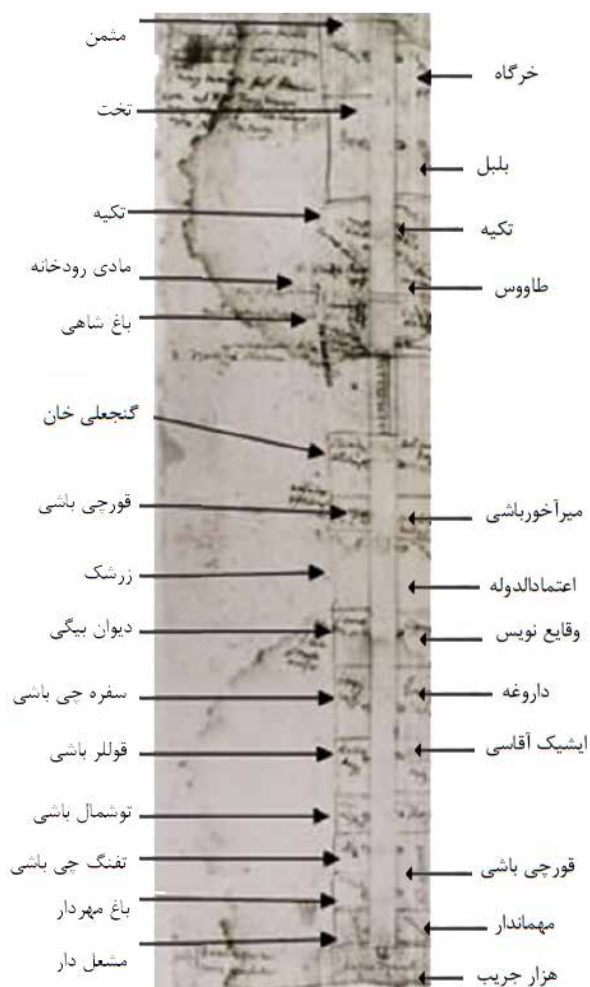
انگلبرت کمپفر در خلال سال‌های ۱۶۸۴-۱۶۸۵ میلادی از اصفهان دیدن کرده است. وی در دورنمای مشهوری به‌عنوان *planographia sides regia*، دولت‌خانه اصفهان را به تصویر کشید (تصویر ۱).

خط ارتباط دهنده مایل دروازه‌دولت و باغ گلدسته (هشت‌ضلعی) که گذری را مشخص می‌کند، به احتمال زیاد، حد جنوب غربی حصار بویه‌ای قرن چهارم است و فاصله میدان نقش جهان و حصار

تصویر ۱: دورنمایی از دولت‌خانه اصفهان از کمپفر. مأخذ: www.iranshahrpedia.ir

این حوض مربع‌شکل و کوچک بوده (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۰)، به طوری که یکی از سیاحان در شمارش تعداد حوض‌ها، این حوض را به همراه دو حوض دیگر، در مقایسه با حوض‌های بزرگ دیگر به حساب نیاورده است. فرضیه صحت این ترسیم، تغییر ساختاری این حوض در این دوره است. همچنین در این نقشه، باغچه‌بندی شعاعی در باغ‌های بلبل و خرگاه که در ترسیم کمپفر دیده شده، وجود ندارد. در این نقشه نیز همانند ترسیم کمپفر ابتدا و انتهای باغ‌ها در دو جبهه شرقی و غربی خیابان در یک امتداد است. از موارد دیگر می‌توان به محل مادی‌های این خیابان و تعداد چهار ردیف درخت اشاره کرد.

تصویر ۲. پلان خیابان چهارباغ، ترسیم از انگلبرت کمپفر. مأخذ: <http://libraries.britishmuseum.org>

در جبهه شرقی و باغ‌های مثمان (هشت‌گوش)، تخت، مهمانخانه درویشان و باغ شاهی را در جبهه غربی نشان داده است. کمپفر به وجود باغ‌های مو و توت و شیرخانه که شاردن در سفرنامه خود آورده، اشاره نکرده است. همچنین مدرسه چهارباغ نیز نشان داده نشده است؛ زیرا کمپفر در زمان شاه سلیمان از این خیابان دیدن کرده، درحالی‌که بخشی از باغ بلبل در زمان شاه سلطان حسین به مجموعه مادر شاه (مدرسه - کاروانسرا - بازار) اختصاص داده شده است.

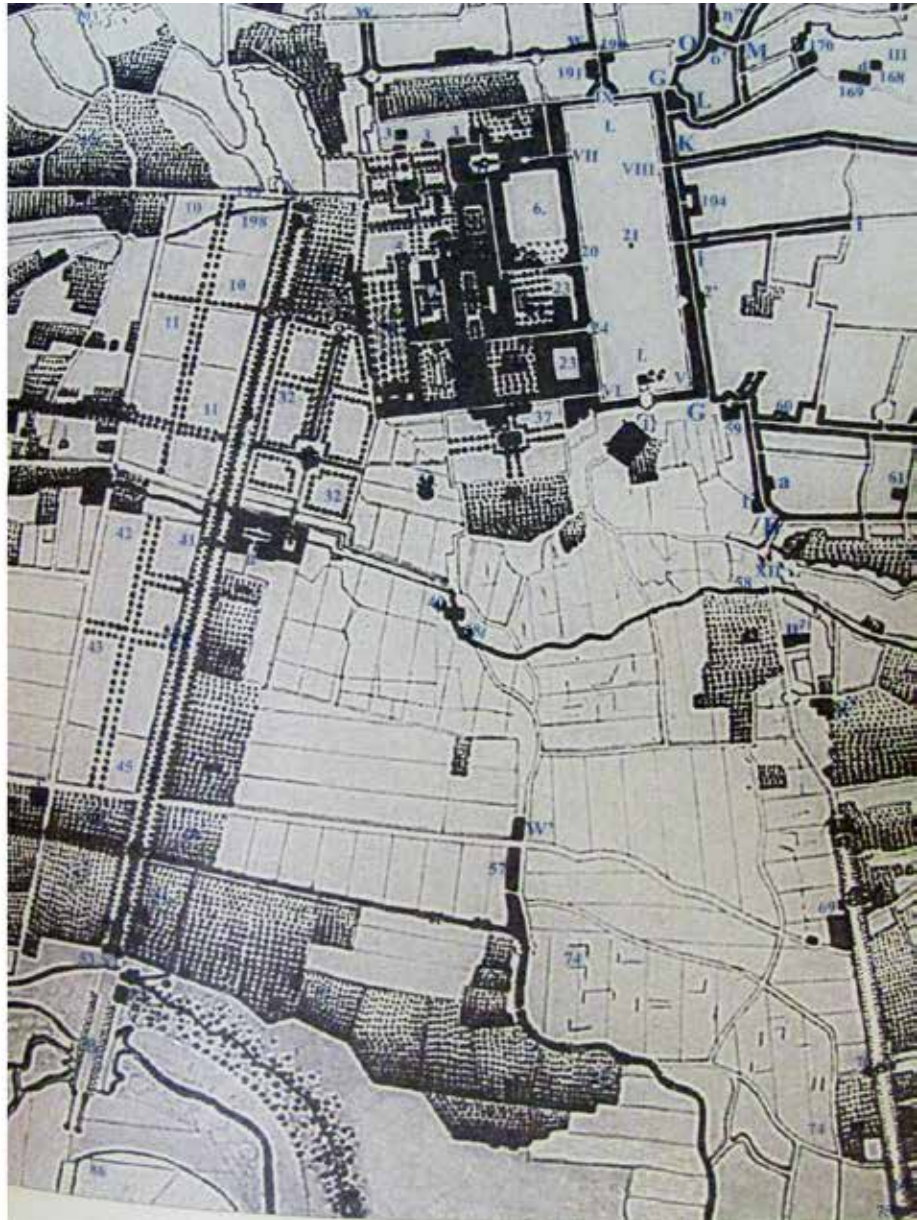
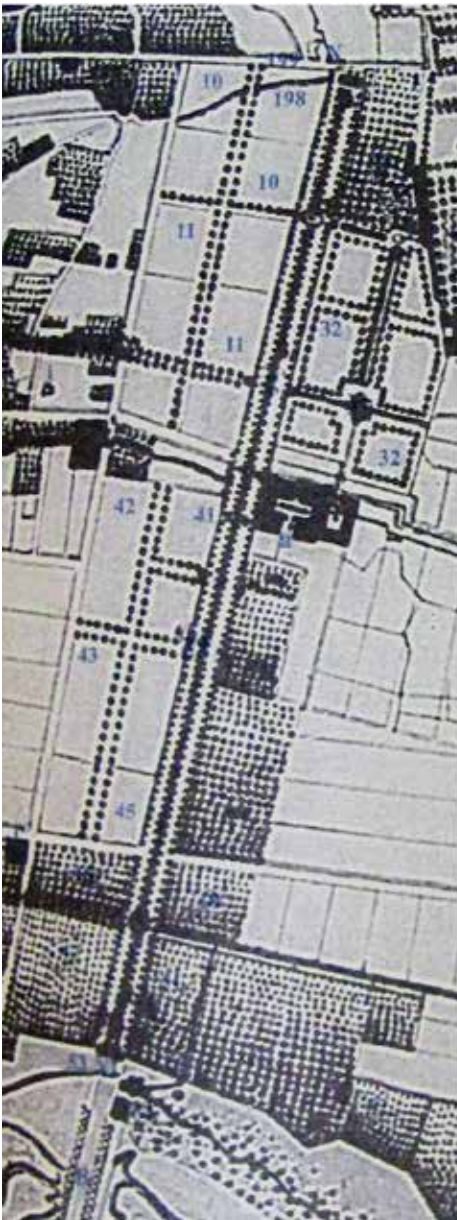
ب) دوره قاجاریه (۱۱۷۶-۱۳۰۰ ه.ش)

در دوره قاجاریه و به خصوص در زمانی که ظل‌السلطان حاکم اصفهان بود، این شهر خرابی‌های بی‌شماری به خود دید. دیولافوآ (Jane Dieulofoy) سیاح فرانسوی که در این دوران از اصفهان دیدن کرد، در سفرنامه خود، وضعیت این خیابان را در دوره قاجار، قابل مقایسه با شکوه و جلال این خیابان در دوره صفوی نمی‌دانست. همچنین هانری رنه دالمانی (Henry René D'alleman) سیاح فرانسوی نیز به نابودی این خیابان در دوره ظل‌السلطان اشاره داشته است.

• نقشه تهیه‌شده توسط پرسکوریاف و پرانورشیکیف چریکیف روسی (۱۲۳۰ ه.ش)

نقشه‌برداری زمینی از شهرهای ایران توسط نقشه‌برداران نظامی ارتش روسیه صورت پذیرفته است. تهیه این نقشه‌ها مصادف با اوایل حکومت ناصرالدین‌شاه و صدارت امیرکبیر بوده که در آن، کلیت محدوده تقریبی شهر صفویه قابل رؤیت است. شبکه توپوگرافی دقیق با حضور و تحت نظر سرهنگ چریکیف (Chyrykf) اساس توپوگرافی و تنظیم نقشه از کاپیتان پرسکوریاف و موکوژی.ای (Mvkv.zhy.ayy) برداشت اساسی نقشه از ای.پی. پرانورشیکیف (E.P. Pranovershikov) در سال ۱۸۵۱ م صورت گرفته است (هولستر، ۱۳۵۵: ۱۶۹)؛ (تصویر ۳).

در ابتدای محل باغ خرگاه، حوضی هشت‌گوش دیده می‌شود که با توصیف سیاحان از آن، تناقض دارد؛ زیرا با توجه به گفته‌های سیاحان از جمله شاردن،

تصویر ۳: نقشه اصفهان توسط نقشه‌برداران روسی. مأخذ: هولستر، ۱۳۵۵.

شده و طرح کلی آن با نقشه‌های فعلی فرق ناچیزی دارد. شبکه‌های ارتباطی، خیابان‌ها و گذرهای اصلی و بالاخره ادارات دولتی و بناهای مهم شهر، در محل واقعی خود ترسیم شده است. از جمله اشتباهات این نقشه، هم جهت بودن میدان نقش جهان و دولتخانه با خیابان چهارباغ عباسی است (تصاویر ۴ و ۵). در تصویر ۴، کست به جایگاه حوض‌های خیابان چهارباغ پرداخته است. وی تعداد حوض‌ها را هشت

• نقشه شهر اصفهان توسط پاسکال کست (۱۲۴۶.ه.ش)

نقشه‌ای که به وسیله پاسکال کست فرانسوی ترسیم شده، در کتابی به نام آثار باستانی مدرن ایران به سال ۱۸۶۷ میلادی در پاریس به چاپ رسیده است. روی نقشه پاسکال کست، حصار شهر بیش از همه جلب توجه می‌کند که یادگار دوره صفویه بوده است (شفقی، ۱۳۸۱: ۳۵۰).

نقشه پاسکال کست با اصول صحیح نقشه‌برداری تهیه

مورد ترسیم کرده، ولی بنا به گفته شاردن، تعداد حوض‌ها، ۷ مورد بوده است. احتمالاً چنین حوضی وجود داشته ولی از آنجایی که شاردن به توصیف حوض‌های روبروی باغ‌ها پرداخته بود، به آن اشاره نکرده است. در گفته‌های شاردن فقط به یک حوض هشت‌گوش در روبروی باغ بلبل اشاره شده، ولی در این ترسیم مادی نیاصرم از حوضی هشت‌ضلعی عبور کرده که این حوض، حوض ششم از حوض‌های هفت‌گانه‌ای است که شاردن آن را به شکل مربع توصیف کرده است. همچنین جوی شاه که وارد باغ بلبل می‌شود، از حوض مقابل این باغ عبور می‌کرده که بنا به گفته شاردن هشت‌ضلعی بوده، ولی در اینجا مربع ترسیم شده است، همچنین وی حوض مقابل باغ خرگاه را مربع دانسته است. صحت این ترسیم با فرض دقیق بودن توصیفات شاردن از حوض‌های هفت‌گانه این خیابان، مبنی بر تغییر ساختاری این حوض و همچنین حوض روبروی باغ خرگاه است. در این نقشه خط ارتباط‌دهنده به صورت مایل و کاخ قدیم هم‌جهت با خیابان چهارباغ ترسیم شده که اشتباه است. همچنین در نقشه کست اثری از باغ هشت‌ضلعی گلدسته دیده نمی‌شود.

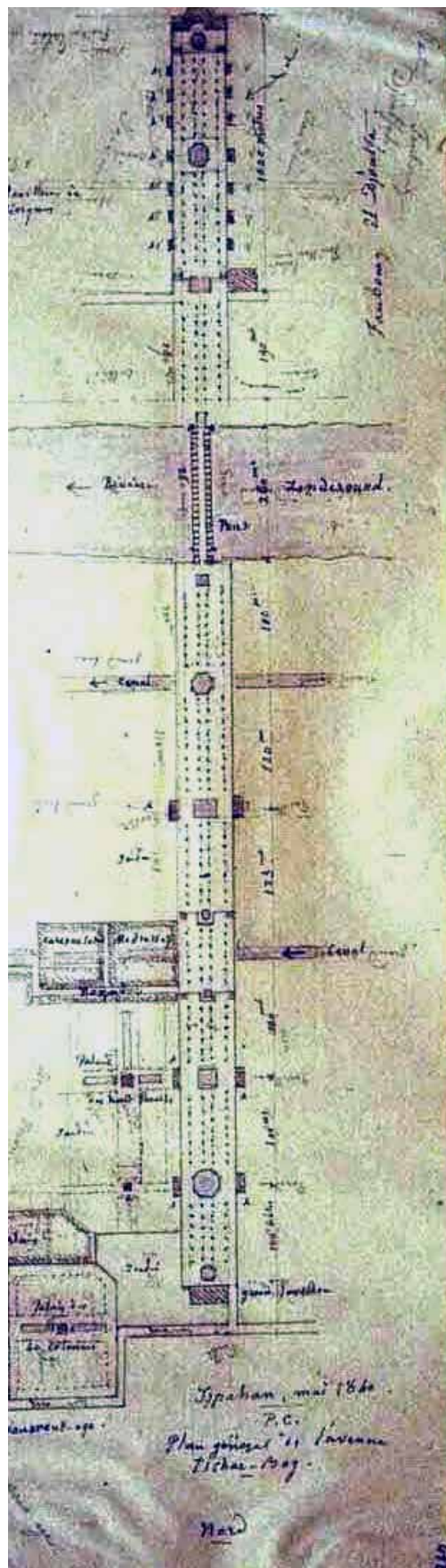
ج) دوره پهلوی (۱۳۰۴-۱۳۵۷ ه.ش)

تخریب‌های اصلی این خیابان و تغییر ساختار کلی این خیابان، در زمان پهلوی اول در حدود سال ۱۳۰۷ ه.ش رخ داد. در واقع، در این دوره بیشترین آسیب‌های وارده، آسیب‌های فرهنگی و هویتی بوده که مهم‌ترین تأثیر آن را می‌توان در کم‌رنگ کردن نقش انسان در خیابان چهارباغ دانست.

• نقشه ترسیمی چهارباغ از دونالد نیوتن ویلبر

دونالد ویلبر (Donald Newton Wilber) از توضیحات و تقریرات شاردن و گزارش‌های سایر جهانگردان و مهمان‌های خارجی و با استفاده از اطلاعات به دست آمده از منابع ایرانی، نقشه این شهر سلطنتی را از نو طرح کرد^۴ (ویلبر، ۱۳۸۴: ۸۳)؛ (تصویر ۶).

باغ‌ها و کاخ‌های خیابان چهارباغ عباسی در دو جبهه شرقی و غربی این خیابان قرار گرفته‌اند. جبهه شرقی این خیابان شامل باغ خرگاه، باغ بلبل،

تصویر ۴: ترتیب حوض‌های چهارباغ براساس نقشه پاسکال کست.

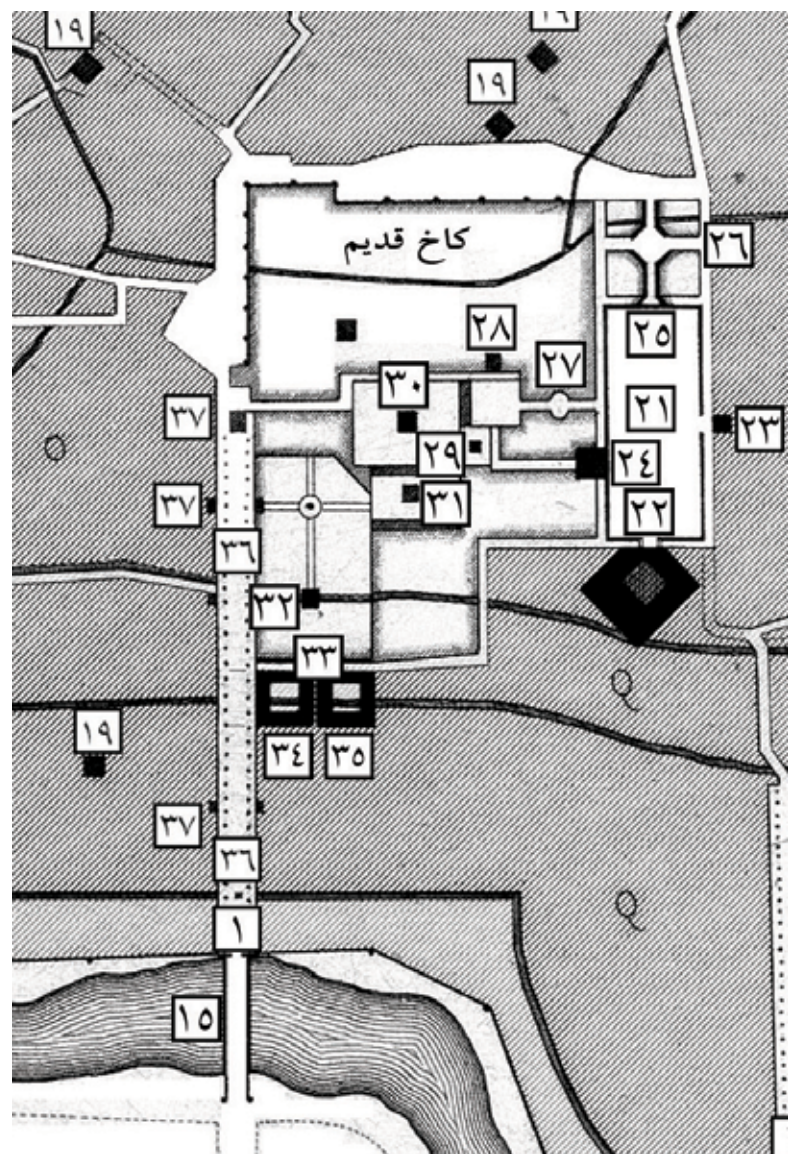
مأخذ: <http://www.middleeastgarden.com>

شعاعی در باغ‌های بلبل و تخت دیده می‌شود. در این نقشه نیز همانند ترسیم‌های دوره‌های قبل، ابتدا و انتهای باغ‌ها در دو جبهه شرقی و غربی خیابان در یک امتداد است. خط پایانی باغ‌ها در جبهه غربی در تمام باغ‌ها به جز باغ قفس‌خانه در یک امتداد بوده و خط پایانی در جبهه شرقی در تمام باغ‌ها به جز باغ‌های بلبل و شیرخانه در یک امتداد است. تناقضی بین مجموعه باغ‌های بلبل و خرگاه در این

مدرسه چهارباغ، باغ توت، مهمان‌خانه درویشان نعمت‌اللهی و شیرخانه بوده است. جبهه غربی این خیابان شامل باغ هشت‌گوش، تخت، مو، مهمان‌خانه درویشان حیدری و قفس‌خانه بوده است (تصویر ۶). با توجه به این ترسیم، تمامی بدنه این خیابان به غیر از مدرسه چهارباغ، باغ بوده است. مدرسه چهارباغ اصفهان در زمان شاه سلطان‌حسین در این خیابان ساخته شده است. در این نقشه، باغچه‌بندی‌های

تصویر ۶: نقشه ترسیمی از چهارباغ اصفهان از دونالد ویلبر. مأخذ: ویلبر، ۱۳۸۴: ۸۵.

تصویر ۵: قسمتی از نقشه شهر اصفهان، اثر پاسکال کست. مأخذ: <http://en.wikipedia.org>

- دو باغ اربابی (یکی وقفی و به دست آقایان پاقلعه و دیگری باغ و خانه محمد امین خان) در طرف جنوب باغ تخت قرار دارند (همان: ۳۵۵).

- باغ طاووس خانه به ضمیمه باغ پهلوان حسین در مشرق چهارباغ که بیش از ۴۰ هزار ذرع مساحت دارد.

- باغ زین خانه و باغ فتح آباد در مشرق چهارباغ، شاید به مساحت ۶۰ هزار مترمربع که جلو مدرسه چهارباغ و موقوفه شاه سلطان حسین است (همان: ۳۵۶).

- باغ گلدسته، که مساحت آن ۳۰ هزار ذرع است.

- باغ شیرخانه پشت طرف مشرقی چهارباغ و معبرش از باغ پهلوان حسین بود (همان: ۳۵۷).

در این نقشه باغ شیرخانه برخلاف توصیفات جابری انصاری در جبهه غربی خیابان ترسیم شده است. این باغ بنا به گفته شاردن محل باغ قفس خانه بوده است. «باغ قفس خانه مقابل باغ شیرخانه و

نقشه بالیتوگرافی که توسط کمپفر ترسیم شده، دیده می‌شود. در لیتوگرافی کمپفر، خط مورب باغ خرگاه به دیوار انتهای باغ بلبل می‌رسد که در این نقشه دیده نمی‌شود. همچنین تعداد ردیف درختان در این نقشه نشان داده نشده است.

• نقشه اصفهان معروف به نقشه سیدرضاخان

این نقشه، نقشه‌ای است به مقیاس ۱:۴۰۰۰ به قطع ۱۲۵×۱۳۳ سانتی‌متر که در سال ۱۳۰۲ ه.ش به طبع رسیده است. از کمیابی نقشه چنین برمی‌آید که تعداد بسیار کمی از نقشه چاپ شده است (شفقی، ۱۳۸۱: ۳۵۱).

از مشخصات مهم نقشه مزبور، نمایش خیابان‌ها و کوچه‌های اصلی و نام محلات مختلف شهر است. فضای سبز یا به عبارت دیگر باغات و مزارع دورتادور شهر را با وسعت قابل توجهی فراگرفته بوده که امروزه فقط وسعت ناچیزی از آنها به صورت باغات و مزارع باقی مانده و توسعه شهر از وسعت آنها به شدت کاسته است (تصویر ۷).

توسعه شهری از سال ۱۳۰۰ ه.ش به بعد باعث شد شهر اصفهان روی باغات صفویه توسعه پیدا کند و اسم این محلات نوپنیا معمولاً به اسم همان باغات قدیمی نامگذاری شده است (همان: ۲۹۱).

• نقشه شهر اصفهان از شفقی

«تاریخ اصفهان و ری و همه جهان» مشهورترین تألیف «حاج میرزا حسن خان انصاری» است. این کتاب در اصفهان به قطع خشتی و حروف سربی به طبع آمده است و شماره صفحات آن ۴۵۰ است (جابری انصاری، ۱۳۷۸: ۱۷۵).

در زیر به توصیفات از این کتاب پرداخته شده و در پایان جانمایی باغ‌ها با توجه به مطالب مطرح شده در کتاب، ارائه می‌شود.

- باغ خرگاه که در مغرب چهلستون بوده است (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۳۴۸).

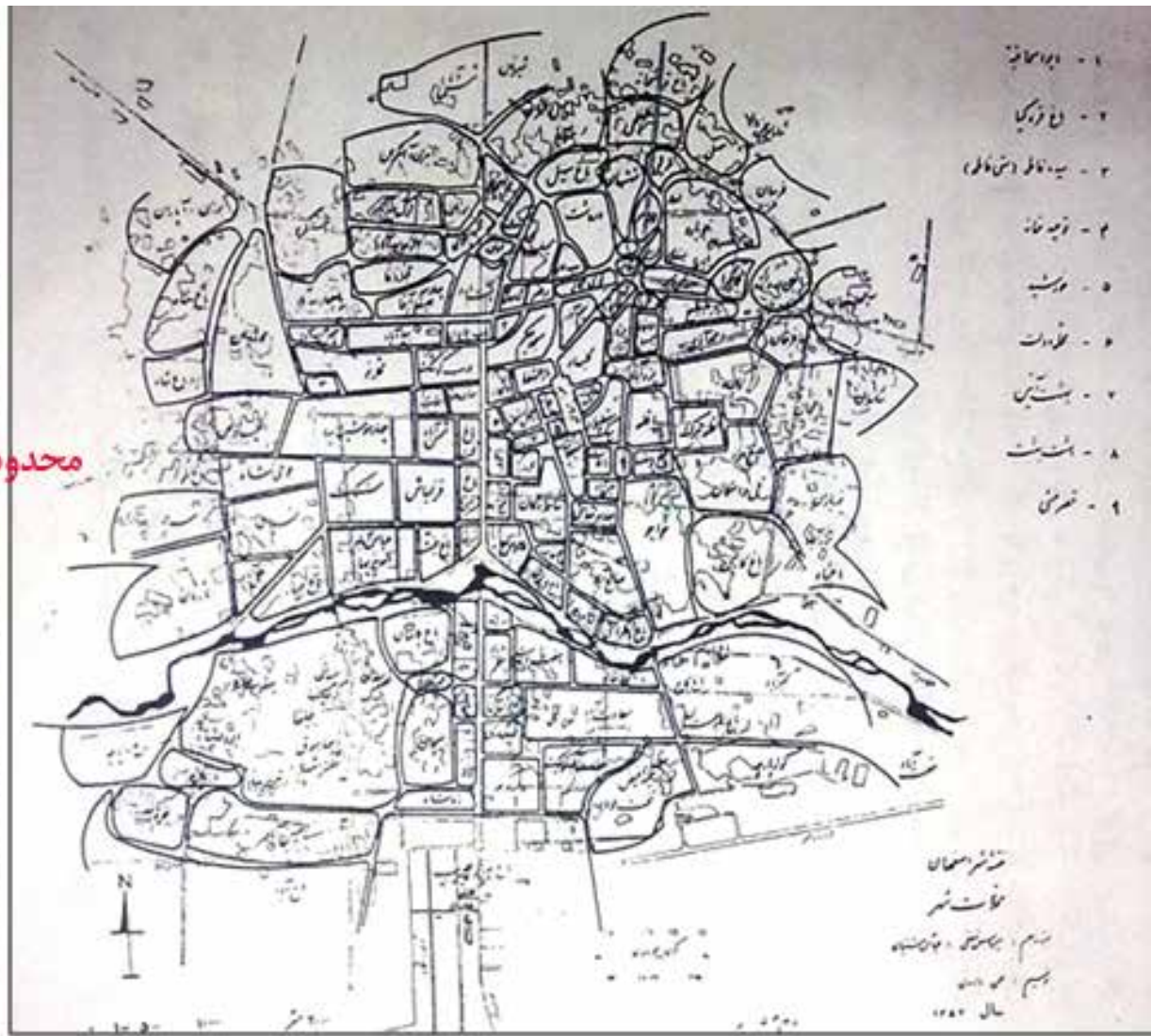
- باغ تخت در سمت مغرب چهارباغ و به مساحت ۴۰ هزار ذرع. این باغ دو قصر داشت، یکی رو به چهارباغ و دیگری رو به خیابان فرعی محل شمس آباد که امروزه خیابان شیخ بهایی نامیده می‌شود.

تصویر ۷: باغ و مزارع موجود در اطراف خیابان چهارباغ عباسی روی نقشه سید رضاخان به کوشش شفقی (۱۳۰۲ ه.ش). مأخذ: نگارندگان.

وضعیت موجود (د) در تصویر ۹، نقشه‌ای از کاربری‌های اطراف خیابان چهارباغ در دوره کنونی ارائه شده است. کاربری غالب در بدنه این خیابان، تجاری است. در باغ بلبل که امروزه پارک شهید رجایی نامیده می‌شود، در چند نقطه برای ورود به پارک شهید رجایی (باغ بلبل) کاربری تجاری منقطع شده است (جدول ۱؛ تصویر ۹).

در جبهه غربی خیابان چهارباغ قرار داشته است و مفتول‌های قفس‌های آن از طلاست» (شاردن، ۱۳۷۵: ۱۲۱). همچنین از آنجایی که یک گوشک تخت به خیابان شیخ بهایی باز می‌شده و سمت جنوب باغ به باغ‌های کوچکتر تقسیم شده و انتهای شمالی باغ تخت و باغ بلبل با توجه به ترسیمات دوره‌های قبل در یک راستا بوده، محدوده تقریبی این باغ در نقشه نشان داده شده است (تصویر ۸).

تصویر ۸: نقشه شهر اصفهان، ترسیم در سال ۱۳۵۲. مأخذ: شفق، ۱۳۸۱: ۵۳۲.

کاربری	درصد
تجاری	۸۲٪
فرهنگی - مذهبی	۸٪
سازمان دولتی	۶٫۵٪
پارک (فضای سبز)	۳٫۵٪

جدول ۱: درصد کاربری‌های اطراف خیابان چهارباغ، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۹: کاربری‌های اطراف خیابان چهارباغ، مأخذ: آرشیو معاونت عمران شهری، ۱۳۹۱.

که در فاصله زمانی بین آنها به وقوع پیوسته است. - مجموعه مادرشاه در جنوب باغ بلبیل از جمله این دگرگونی‌ها است. در زمان شاه سلطان حسین، بخشی از باغ بلبیل به این کاربری اختصاص داده شد. قبل از احداث این مجموعه بدنه این خیابان فقط از عمارت‌های سردر باغ‌ها تشکیل شده بود. - شاردن تعداد حوض‌های این خیابان را هفت عدد ذکر کرده؛ ولی در نقشه پاسکال کست که در زمان قاجاریه ترسیم شده است، هشت حوض نمایش داده شده است.

- در ترسیم کمپفر باغ گلدسته و کوشک آن به صورت هشت‌ضلعی احداث شده و عکسی که از این باغ توسط هولستر به دست آمده تأییدی بر هشت‌وجهی بودن این کوشک است، درحالی که ویلبر در ترسیم خود به هشت‌وجهی بودن این باغ توجه نداشته است.

نتیجه‌گیری | مفهوم خیابان چهارباغ در دوره‌های مختلف تاریخی تغییراتی را به خود دیده است. این خیابان در دوران صفویه بیشتر جنبه تفرجگاهی داشته و از دوران حکومت قاجار برای اولین بار، خیابان نه فقط به‌عنوان تفرجگاه، بلکه به‌عنوان مکان تجارت و بازرگانی هم نقش داشته است. این خیابان از دوره قاجار در زمان ظل‌السلطان حاکم اصفهان، دچار خرابی‌های بی‌شماری شد و شکوه و عظمت دوران صفویه را نداشت. اما بیشترین آسیب‌های وارده به این خیابان، آسیب‌های فرهنگی و هویتی بوده که مهم‌ترین تأثیر آن را می‌توان در کم‌رنگ کردن نقش انسان در این خیابان دانست. این آسیب‌ها از دوره پهلوی به بعد در این خیابان بروز کرده است. امروزه این خیابان یکی از مسیرهای اصلی رفت‌وآمد اتومبیل‌ها بوده که دارای کاربری غالب تجاری است. مقایسه نقشه‌های بررسی‌شده، عدم انطباق‌هایی را بارز می‌سازد. برخی از آنها ناشی از تحولاتی است

بسته» نامیده، در نقشه‌های دوره‌های بعد دیده نشده است و این نشان از تغییرات عمده در این قسمت‌ها دارد. با این حال، دیوار معوج باغ چهلستون که موازی با بناهای مورب بوده، می‌تواند تنها عنصری باشد که بر وجود «راه بسته» دلالت می‌کند.

- در ترسیم کمپفر، باغچه‌بندی‌های شعاعی در باغ‌های خرگاه و بلبل دیده می‌شود؛ در حالی که ویلبر در بازسازی خود به این نوع باغچه‌بندی در باغ خرگاه توجه نداشته است.
- از باغ گلدسته و بناهای موربی که کمپفر آنها را «راه

پی‌نوشت

۱. در واقع نقشه‌ای که ویلبر ترسیم کرده، نقشه خیابان چهارباغ دوره صفوی بوده که در دوره پهلوی ترسیم شده است.

فهرست منابع

- آیت‌الله‌زاده شیرازی، باقر. (۱۳۸۱). ایران و جهان اسلام از نگاه اصفهان در شهر موزه نقش جهان. *مجله اثر*، ۳۵ (۳) : ۲۲-۳.
- اهری، زهرا. (۱۳۸۵). خیابان چهارباغ اصفهان، مفهومی نو از فضای شهری. *نشریه گلستان هنر*، ۵ (۳) : ۴۸-۵۹.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۲۱). *تاریخ اصفهان و ری*. تهران : انتشارات حسین عمادزاده.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۷۸). *تاریخ اصفهان*. اصفهان : مشعل.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۵). *سفرنامه شاردن*. ترجمه : اقبال یغمایی. تهران : توس.
- شفقی، سیروس. (۱۳۸۱). *جغرافیای اصفهان*. اصفهان : چاپخانه دانشگاه اصفهان
- ویلبر، دونالد. (۱۳۸۴). *باغ‌های ایران و کوشک‌های آن*. ترجمه : مهین صبا. تهران : انتشارات علمی فرهنگی.
- هولستر، ارنست. (۱۳۵۵). *ایران در یکصد و سیزده سال پیش*. ترجمه : محمد عاصمی. تهران : انتشارات وزارت و فرهنگ و هنر.
- Mughtin, C. (2004). *Urban Design Street and Sqre*. Princeton: Architectural press.